

УДК 81'36

Д. Шанкишева

Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясының II курс магистранты, Орал қ., Қазақстан

E-mail: shankisheva.diko@inbox.ru

**«Ортаазиялық тепсір» (XII-XIII ғғ.) лексикасындағы
қазақ тіліне ортақ сөздер**

Мақалада «Ортаазиялық тепсір» ескерткіші қарастырылады. Ескерткіштің тілі туралы зерттеушілердің пікірлері айтылады. Негізгі қарастырылатын мәселе – ескерткіш лексикасы. Қазақ тілімен мағынасы да, түлғасы да толық сәйкесетін сөздер анықталып, олар сөз таптары, яғни зат есім, сын есім есім, сан есім, етістік, үстеу, есімдік бойынша топтастырылады. Осы сөздердің қаншалықты жиі кездесетіні, өз ерекшеліктері көрсетіледі. Мақалада көптеген мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: «Ортаазиялық тепсір», лексика, А.Боровков, ортақ лексикалық параллельдер, Құран Кәрім.

Д. Шанкишева

**Лексические единицы, связанные с казахским языком,
в средневековом памятнике «Среднеазиатский тефсир»**

Средневековые письменные памятники являются языковым материалом, которые дают много разной информации о языке тюркских народов и об их истории. Поэтому в результате их исследования мы можем найти точные сведения о тюркских языках и в том числе о казахском языке. В этой статье рассматривается средневековый письменный памятник «Среднеазиатский тефсир». Приводятся мнения ученых о памятнике и о его языке. В памятнике «Среднеазиатский тефсир» исследуются лексические единицы, взаимосвязанные с казахским языком, то есть приводятся те слова, которые совпадают с казахским языком по значению и по форме. В статье есть многочисленные примеры, рассматриваются особенности этих слов.

Ключевые слова: «Среднеазиатский тефсир», лексика, А. Боровков, общие лексические единицы.

D. Shankisheva

Lexical units are associate with Kazakh in medieval monument «Central Asian tapsir»

Medieval written monuments are language materials which give a lot of different information on language of the turksy people and on their history. Therefore as a result of their research we can take exact data on Turkic languages and including the Kazakh language. In this article the medieval written monument «Central Asian tapsir» is considered. In the monument «Central Asian tapsir» lexical units interconnected with the Kazakh language are investigated that is those words which coincides with the Kazakh language on value and in a form are provided. In article there are numerous examples, is considered features of these words.

Keywords: «Central Asian tapsir», lexicon, A. Borovkov, general lexical units.

Орта ғасыр жазба ескерткіштері – түркі халықтарының өткен тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі, дінінің өткен тарихынан мәлімет алуға мүмкіндік беретін асыл мұрасы. Замандар бойы сақталып, бүгінгі күні халқымыздың асыл қазынасына айналған мұраларды халқымызға жеткізу мақсатында қыруар еңбектер атқарылды. Көне түркі тілінің мұралары біраз зерттеліп, салыстырмалы сөздіктері, фотокөшірмелері, транскрипцияланған мәтіні, глоссарийлері басылып шықты. Осындай зерттеулердің негізінде ғылыми еңбектер, мақалалар, оқу құралдары жазылып, түркологияда біршама дүниелердің беті ашылды. Тарихи тұрғыдан зерттеудің негізгі бағыттары айқындалды.

Орта ғасырдағы жазба ескерткіштер – сол дәуірдегі этикалық топтардың сөйлеген тілдері туралы ақпараттарды сақтап қалған бірден-бір тілдік материалдар. Сондықтан оларды жан-жақты зерттеудің нәтижесінде қазіргі түркі тілдерін, соның ішіндегі қазақ тілінің де тарихы туралы нақты мәліметтер ала аламыз. Бұл кезеңнің ескерткіштері сан алуан тақырыпта жазылған. Олар жазу үлгісіне қарай бес топқа бөлінеді:

1. Готикалық көне шрифтімен жазылған ескерткіштер (XIII – XIV ғасырлар).

2. Араб әрпімен жазылған мұралар (XI – XIV ғасырлар).

3. Армян жазуымен берілген мұралар (XV – XVI ғасырлар).

4. Орыс әліпбиімен жазылып қалған деректер (XI – XIII ғасырлар).

5. Шығыс Европа аймағын мекендейтін кейбір халықтардың тілінде сақталып қалған және сол елдердің өзіндік жазу үлгілерімен берілген сөздер (адам аттары мен жер-су аттары т.б.).

Сонымен қатар ескерткіштер белгілі бір саяси-әкімшілік орталықтарда туып, солардың талап-тілектеріне сай жазылып отырғандықтан, қазақ ғалымдары (Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М.) оларды шартты түрде мынадай топтарға бөліп қарастырады: куман қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, половец қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Орта Азия қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Алтын Орда қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Мамлюк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Армян колониясының тілінде жазылған ескерткіштер.

Орта Азия түркі тілдерінің тарихында XI-XV ғасырлар аралығы өте күрделі кезең болып табылады. Себебі бұл кезеңдерде түркі тілдерінің диалектілері араласып жатты. Осы тұста дүниеге келген жазба ескерткіштер аралас тілде жазылды. Орта Азиядағы бүгінгі түркі тілдерінің тарихы үшін осы өңірде дүниеге келген жазба ескерткіштерінің маңызы зор. Сондай ескерткіштің бірі - «Ортаазиялық тәпсір» ескерткіші. Ол Құран Кәрімнің жолма-жол аудармасынан тұрады. Сүрелерге түсіндірмелер, сүренің мағынасын ашатын әңгімелер, белгілі бір өлеңдердің аудармасы да кездеседі. Белгілі түрік ғалымы Абдулқадыр Инан «Ортаазиялық тәпсірдің» Түркияның «Түркілік және исламдық шығармалар мұражайында» сақталған Құранның аудармасымен өте жақын екенін анықтаған. «Ортаазиялық тәпсірдің» жазылған уақытын анықтау қиын, себебі мәтіннің өзінде бұл жөнінде ешқандай сілтеме жоқ. В.Бартольд бұл жазба ескерткіштің тілдік құрылымына қарай «өте ерте кезеңде, яғни XI ғасырдағы дидактикалық поэма «Құтадғу білікпен» бір шамада жазылған деп есептейді [1]. Профессор Кеprüлю М.Фуадтың пікірінше, Тәпсір X ғасырдың аяғында немесе XI ғасырдың басында Батыс Түркістанда жазылған, бірақ бізге белгілі жазба кейінірек, тимуридтер дәуірінде көшірілген. Ортаазиялық тәпсірді зерттеген А.Боровков «Лексика Среднеазиатского тефсира» еңбегінде мынадай тұжырымға келеді: «Наличие в среднеазиатском тефсире терминов монгольской эпохи и более позднего тимуридского времени (*мірзадә*),

как это отмечено Бартольдом, а также новшеств в орфографии и морфологии заставляют предполагать, что наш список переписан в XV в., однако, по всем данным, правильнее считать, что первоначальный перевод и комментарии относятся к XII-XIII вв.» [2].

Жоғарыда айтылғандай, XI-XV ғасыр ескерткіштері аралас тілде жазылды. «Ортаазиялық тәпсірдің» де тілі біртекті емес. Профессор С.Маловтың пікірінше, тарихи тұрғыдан алғанда бастапқыда Орталық және Орта Азияда әдеби шығыстүркілік д-тілді болған. Кейін оның орнына әдеби батыстүркілік j (й) тілді (кейін «шағатай» деп аталып кеткен) келіп, біртіндеп d-тілдіні ығыстырды. Осының нәтижесінде әдеби тілдің диалектілік негізінің өзгеру процесі жүрді. Руна және ескі ұйғыр алфавитінің араб жазуымен ауыстырылуы қатар жүрді. Біздің ескерткішіміз де тілдік жағынан осы ауыспалы кезеңге (XI-XIV) жатқызылуы керек. «Ортаазиялық тәпсір» d(з) тілді ескерткіштер қатарына жатады, бірақ z элементі мен й элементі де байқалады. Мысалы, қозы, қойы «төмен» және т.б. Бұндай ерекшелік «Қиссас ал-анбийа» ескерткіштерінің кейінгі жазбаларында байқалады. Бұл оғыз-түркімен әдеби дәстүрінің әсері екені анық. Оғыз-түркімен элементі «Тәпсірдің» лексикасынан да, фонетикасынан да байқалады, қатаң т-ның ұяң д-ға айналады. Мысалы, дәгүл –(түгел), дәгрә (айнала, төңірек) т.б. Оғыз-түркімен элементтері әдетте шығыс-түркі элементтерімен қатар қолданылады. Мысалы, *ilgärü* және *ilärü* 'ілгері'. Сонымен қатар мынадай мысалдарды да келтіруге болады: *ард* 'арт', 'арты' ср. *ол булур ардіндә қјбат қілур* (142б, 1) *лумузату* 'это тот, кто хулит сзади (заглаза)'; *бірі бірі артінча јүгүрүр* (126,5) бір-бірінің артынан жүгірді, *ардіндін* (91,19) артында т.с.с.

Тәпсір сөздігіндегі осындай екіжақтылық, яғни оғыз-түркімен және шығыс-түркі сөздерінің болуы ерекше құбылыс емес. «Тәпсір» сөздігі бұл жағынан Замахшари «Мукаддимат ал-адаб» сөздігіне, лексика жағынан басқа ескерткіштерге, соның ішінде Хорезмидің «Мухаббат-наме», Алидің «Қисса-и Юсуф» ескерткіштеріне өте жақын.

«Ортаазиялық тәпсірді» тарихи лексикология шеңберінде бүгінгі тірі түркі тілдерімен салыстыра зерттеу қажет. Жекелеген сөздерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан семантикалық өрісін зерттесек, оның этноспен сабақтастығы ашыла түседі. Б.А.Лариннің айтуынша «Далекая цель исторической лексико-

логии – выяснение таких компонентов словарной системы языка, которые в истории его развития эволюционируют единым фронтом, т.е. обнаруживают прочные, устойчивые связи» [3,12]. Егер әрбір сөз тарихи тілдік сабақтас-тықты білдіретін болса, біз зерттеп отырған ескерткіштегі көптеген сөздердің қазіргі қазақ тілінде кездесуі соған жарқын дәлел. Мұндай сөздерді былай төрт топқа жіктеуге болады: 1) мағынасы да, тұлғасы да толық сәйкес келетін ортақ сөздер; 2) мағынасы толық сәйкес келгенімен, тұлғасы ішінара өзгеріске түскен сөздер; 3) тұлғасы толық сәйкес келгенімен, мағынасы ішінара семантикалық өзгеріске түскен сөздер; 4) мағынасы да, тұлғасы да өзгеріске түскен сөздер. Қазіргі таңда түркі лексикологиясының алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі жекелеген тілдерді синхрондық тұрғыдан да, диахрондық тұрғыдан да кешенді зерттеуге алу. Тарихи-салыстырмалы Әдіске сүйенген зерттеу ғана бүгінгі тірліктің тарих қойнауында қалған жазба жәдігерлікке алыс-жақынын, туыс-жекжат екенін анықтай алады. Қандай да бір тілдің лексикасы басқа тілдік категориялардан қашанда бұрын сөйлейді, мол ақпарат бере алады. Көрнекті ғалым К.М.Мусаев “Когда говорят, что язык представляет собой кладовую истории народа – его носителя, прежде всего имеется в виду его лексика, которая непосредственно реагирует на все изменения в жизни народа” деп тұжырымдайды [4,23].

А.Боровков жоғарыда аталған еңбегінде «Тәпсір» тілін ескі өзбек тілімен байланыстырады: «Бесспорно, что среднеазиатский тефсир примыкает по языку к памятникам XI-XIV вв., в основном представляющим литературный *d//δ* язык. Однако в нашем тефсире имеют место заметный переход *d//δ>j*, с одной стороны, и явственное огузско-туркменское или огузско-тюрское влияние, - с другой. Эти черты приближают среднеазиатский тефсир к памятникам староузбекской литературы XV-XVI вв». Ал өзбек тарихшысы Б.Ахмедов былай деп жазды: «В начале XVI в. часть выше указанных племен сплотившихся вокруг Шайбани Хана, вторглась в Среднюю Азию и обосновалась на территории современного Узбекистана. С этого времени узбек получил этническое значение, все тюркоязычное население приняло это имя» [5, 7]. Яғни «өзбек» этноним ретінде XVI ғасырда ғана қалыптасқан. Халық болып қалыптаспай тұрып, оның тілін қалай әдеби, жазба тіл ретінде бүкіл түркі жұрты қолданбақшы [6, 41].

«Тәпсір» лексикасын зерделей қарасақ, қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен, соның ішінде қазақ тілімен ортақ, мағынасы да, тұлғасы да сайма-сай келетін лексикалық параллельдерді онай анықтаймыз.

Мысалы, зат есімдер қатары: *Ант* - ант. *Ант ичті* (143,7). Ант берді. *Араб* - араб. *Араблар адат болур әрді...* (110, 19). Арабтарда сал болды; *Арабча кітаб* (138, 22). Арапша кітап. *Арқа* - арқа. *Сәуәні олтурқа јлар ол тахтлар үзә јүзләрі бірі бірінә қарша қаршу бірі бірі арқасін көрмәгә јлар* (686, 5). Бір-біріне қарама-қарсы қуана отырады және бір-бірінің арқасын көрмейді. (Сүре 56, 16) *Арпа* - арпа. *Ұндүрдүк аниң бірлә бұстанлар данәлар бұқдај wә арпа бұтүрдім* (49, 10). Біз онымен (сумен) бақша, бидай, арпа өсірдік. (Сүре 50, 9) *Ат* - ат. (имя) *Ајдә сән кім сән атиң нә турур теб* (186, 17). Сен кімсің, атың кім деп сұрады; *тур-зәјт тақі бір тақ ати* (55, 14). Тур-Зейт сонымен қатар таудың бір аты. *Ат* - ат. (лошадь, конь) *фір'авн атині ібу бәрдә дарјақа кірді* (316, 1). Фараон өзінің атының басын алға қарай бұрды да, теңізге аттанып кетті. *Ана* - ана. *Муса анасі унамаді* (296, 36). Мұсаның анасы келіспеді; *Ата-анадін... сорқајлар* (1336, 2). Ата-анасынан сұрасын. *Ел* - ел. *Јүнәні еліндә бір ел ерді афсус атлік* (9,1). Грек елінде Афусус деп аталатын қала болды; *Ол ел бубуні ібраһім һадіні андақ көрділәр әрсә нәмуруддін јүз әуүрділар* (39, 2). Ибрагимнің сондай жағдайын көрген ел Намрудтан теріс айналды. *Бақ* - бақ. *Кәчә бірлә јатділар ол қасд бірлә кім әртә бірлә... бақнун қапусін бәркүткәјләр* (1006, 9). Олар түнде таңертен бақтың қақпасын жауып тастау керек деген оймен жатты. *Сідр те дүкі бақ жіқачі болур* (69, 7) Сидр деген бақ ағашының атауы. *Базар* - базар. *Мән базарқа бардім јана кәлдім олақ ајәтні оқір жіқлар әрді* (57, 4). Мен базарға барып қайтып келдім, ал ол сол өлеңді оқып отырды және жылады. *Бал* - бал. *Балдін тат-ліккрақ* (686, 14). Балдан тәтті. *Бармақ* - бармақ. *Сіз тірнақіңіз узун тутарсіз бу бармақларіңіз аріқсіз турур* (1366, 22). Сіздің тырнақтарыңыз ұзын, бұл бармақтарыңызды таза қылмайды. *Бел* - бел. *Аниң бәліндін ја тізіндін су кәчмәді* (62, 2). Су оның белінен немесе тізесінен аспады. *Дақ* - дақ. *Дақ қітурман аниң бурні үзә* (109, 9). Мен оның мұрнына дақ саламын. *Ірің - ірің. Јоқ та'ам тамуқда мәгәр ірің мәг суулар* (1046, 19). Тозақта ірің сияқты судан басқа тамақ жоқ (Сүре 69, 366). *Қазан* - қазан. *Тақі ол қажнајур әһлләрі бірлә қажнар қазанда сөңүкләрі бірлә* (97, 7). Қазанда қайнап жатқанмен бірге

өзінің сүйектері де қайнайды. *Қалам* - қалам. *Ол нарасидә оқлан бір қалам алді зікрі ја қаламді чйқті* (17, 22). Кішкентай бала бір қалам алды, Зикридің қаламы жерге түсті. *Қалқан* - қалқан. *Тутдїлар антларнї қалқан тәнләрінә* (78б, 1). Өздерінің анттарымен өздерін қалқан сияқты қорғайды. *Қан* - қан. *Тәлім кіші өлді тәлім қан төкүлді* (10, 8). Көп адам өлді, көп қан төгілді. *Қар* - қар. *Та'ам болур қардін ақрақ балдін татліқрақ* (68б, 14). Тамақ қардан да аппақ, балдан да тәтті болады. *Қол* - қол. *Қажүсінің қоліні қажүсінің бутіні сіндурді* (38, 27). Кейбіреуінің қолы, кейбіреуінің аяғы сынды. *Оқ* - оқ. *Оқ ја алсунлар тақі мәні атсунлар* (129б, 4). Садақ пен оқты алып мені атсын. *От* - от. *Отқа кім әрсә жақін барумас ані отқа ату-маслар* (38,19). Ол отқа ешкім жақындай алмады, оны отқа тастай алмады. *Андін соңра от кәмішіб от тутушдїрдїлар јавлақ улук јалін жоқладї* (28б, 14) сосын отқа тастап, от жақты, үлкен жалын пайда болды. *Рамазан* - рамазан. *Рамазан әжі*. Рамазан айы; *рамазан әжі оруч тутдї* (139,3). Рамазан айында ораза тұтты. *Сақал* - сақал. *Сачїң сақалїң нәлүк өрүңәрді* (18б,29). Шашың мен сақалың неліктен ағарды? *Сан* - сан. *Сансіз сақїшсіз чәрїкләр јїқдїлар* (132, 25). Сансыз жасақ жинады. *Сел* - сел. *Јақмур јақдї сел јүрїдї* (71, 14). Жаңбыр жауды, сел болды. *Сїңір* - сїңір. *Сунушті қїлїчнї сїңїрїн кәстїләр* (62,3). Қылыштарын қынабынан шығарып сїңїрїн (інгеннїң) кесті. *Су* - су. *Анїң бәлїндїн ја тїзїндїн су кәчмәдї* (62б, 2). Су оның белінен немесе тізесінен аспады. *Табақ* - табақ. *Бір табак инджір кәтүрдїләр* (137б, 15). Бір табақ інжірі бар тамақ әкелді. *Там* - там. *Анїң ічїндә бір там тїләр кім јїқїлса* (6б,5). Ауылдың ішінде бір там құлайындап тұрды. *Тамақ* - тамақ. *Джан тартмақ ачїкї мәнім тамақїмдә һануз бар* (18б, 33). Қазаның ащы дәмі әлі тамағымда тұр. *Таң* - таң. *Таң атїнча* (139б,30). Таң атты. *Тїл* - тїл. *Фасїһ тїл бірлә сөзләдї* (27б,19). Таза тїлмен сөйледі. *Түн* - түн. *Күн тақі түн* (54б, 6). Күн мен түн. *Јетї түнлї күнлї ол бостан ічїндә қалдї* (38 бәрдїләр (18, 9). Хабар берді. *Јамліха хабарїн ол малїкгә елтдїләр* (9, 17). Ямлих туралы хабарды басшыға жеткізді. *Хат* - хат. *Хат јазамақ қалам бірлә* (138б, 11). Қаламмен хат жазу. *Тон* - тон. *Кәдәрләр кәдїмләрї тонларї јашїл* (3, 9). Киімдері мен жасыл тондарын киеді. Екі дәуір тїліне ортақ зат есімдер өте мол, ескерткіш тїлінде туынды, негізгі, деректі, дерексіз т.б. зат есімдер кең орын алған.

Сын есім сөздердің қатары: *Ақ* - ақ. *Та'ам болур қардін ақрақ* (68б, 14). Бұл тағам қардан да ақ болады. *Ақсақ* - ақсақ. *Јоқ көзсүз үзә әмгәк тақі жоқ ақсақ үзә әмгәк...* (42б, 4) Соқырдың ұялатыны (кінәсі) жоқ сияқты ақсақтың да ұялатыны (кінәсі) жоқ. (Сүре 48, 17) *Дана* - дана. *Евмәклїк һакїмләр іші ермәз даналар іші болмаз* (52, 8). Асығыстық даналардың ісі емес, һакїмдердің де ісі емес. *Кең* - кең. *Кең қїлдүк* (54б, 4). Кең қылдық (Сүре 51, 47б). *Кір* - кір. *Алїн јуwsа... кір болмақаж* (144, 22). Қолын кір болмас үшін қолыңды жу. *Қара* - қара. *Андақ қоју јашїл болқаж қара раңлү тәг көрїнүр* (67, 15). Аңадай қою жасыл болса, қара түсті болып көрїнеді. *Оң* - оң. *Оң әлїкләрїңїзні сол адақларї-нїзні бірлә еәсәјін* (30б, 31). Сендердің оң қолдарын мен сол аяқтарыңды кесемін. *Аврәмїз анларнї оң јан сол јан* (1б, 10). Оң жақ пен сол жаққа қарай ораймыз. *Сол* - сол. *Сол қолдақїлар нә ол сол қолдақїлар шум јүзлүг* (69б, 11). Сол жақтағылар терісжүзді қатарына жатады. (Сүре 56, 40) *Тар* - тар. *Мәнім тар көңдүмнї кеңүтү бәргїл* (21, 28). Менің тар көңїлімді кеңейт.

Сан есімдер қатары: *Бір* - бір. *А бір болур* (16б, 6). «а» (әріп) бір деген санды білдіреді. *Он* - он. *Рамазан әжі ортасїнда турур он бәшїнч түн* (139, 12). Рамазан айының ортасында он бесінші түнде. Ескерткіште сан есімдердің дені ішінара дыбыстық өзгерістерге ұшыраған.

Етістік қатары: *Ақ* - ақ. *Бу ікї дар ја анда бірлә ақар әрдї* (10б, 24). Бұл екі теңіз анда бірге ақты; *Ақар суw үскүндә... олтурдїлар* (38б, 31). Ағып жатқан судың алдына отырды. *Ал* - ал. *Оқ ја алсунлар* (129б, 4). Садақ пен жебені алсын; *Бїз ол мїз кім мїрас алурмїз* (13б, 2). Біз мїрас алатын адамдармыз. *Алда* - алда. *Бу оқлан мәні алдаб... һїлә қїлдї* (129б, 8). Бұл бозбала мені алдады... қулық жасады (қылды). *Ат* - ат. I. *Оқ ја алсунлар тақі мәні атсунлар* (129б, 4). Садақ пен жебені алып мені атсын. II. *таң атї нча* (139б, 30). Таң атты. *Аш* - аш. *Бір кабуқїн ашдї* (132, 18). Бір есікті ашты. *Ем* - ем. *Нетәк сөзләшәлїм бешїк ічїндә сүт емәр кїндж бірлә* (18, 33). Бесікте сүт емген баламен қалай сөйлесеміз? *Бар* - бар. *Ікәгүн бару башладїлар* (10б, 23). Екеуі де әрі қарай барды. *Бїл* - бїл. *Бїлүр нә кім сїрранә қїлурсїз* (92, 14). Сїздердің күпия істеп жатқандарыңды ол біледі. *Бїлгәјләр кім кім за'їфрақ ерүр* (112, 1). Кімнің әлсіз екенін бїлсін. *Бїлгїл... сәбрсїз мурад һасїл болмас* (112б, 4). Сабырсыз мақсатқа жете алмайтыныңды бїлїп жүр. *Бол* - бол. *Кї јамат күн болдїқїнда* (122, 3). Ақырет заман болғанда. *Кір* - кір. *Кірәрләр тамуққа* (82б, 12).

Олар жұмаққа кіреді; *адақларінқа тіқән кірүр әрді* (286, 7). Аяқтарына тікен кірді. *Қал* - қал. *Һеч қажусі әрсә аш әксүмәді андақоқ түгәл аш қалді* (28, 20). Ешқандай ас қосылмады, түгелімен ас қалды. *Қорқ* - қорқ. *Қорқуб жүрәклары тітрәгәј* (1236, 11). Қорыққаннан жүректері дірілдейді. *Мін* - мін. *Аңа мінәсі вақтін тахт ашаққа кәлгә жәндін мінгә јләр* (686, 2). Оған мінсең, орындық түседі, содан кейін отырады. *Сат* - сат. *Ајтді буларда бірисіні јүз руфіјә алтунқа сатар әрсәләр харідар мән теді* (1366, 2). Егер біреуін жүз алтын рупиге сатсаң, мен аламын деді. *Сез* - сез. *Јалің арқам үзә қамчі тегді ол күндін әтім сезәр* (145, 32). Жалаң арқама қамшы тиді, сол күннен бастап денем сезеді. *Білің сезің ічіңіздәгіні* (46, 5). Біздің арамьзда.. біліп, сезіп жүріңдер. *Соқ* - соқ. *Ағәр білсәләр сәні ташиң соқа өлдүргәјләр* (96, 8). Егер сені білсе, таспен соғады. *Башиң јілан башиңі соқартәг соққіл* (266, 16). Басын жыланның басын соққан сияқты соқ. *Там* - там. *Бір тамім су ол баліққа тамді* (106, 26). Бір тамшы су ана балыққа тамды. *Wä ägär бір қатра суw дарја тамсаді қамуқ ачіқ дарјалар суwі шор болмақаді* (67, 10). Егер бір тамшы су тұзды теңізге тамса, онда оның суы тұщы болмас еді. *Тап* - тап. *Болқаж кім јол тапқажміз* (29, 3). Жол табамыз. *Һечә джәһд қілді әрсә һеч тунумаді* (96, 31). Қанша тырысса да, таба алмады. *Тарт* - тарт. *Фәріштә кәлді отунін тартді әрді* (1466, 7). Періште келіп отынын тартып шығарды. *Тат* - тат. *Тегмә нәфәслиг татачі ол өлүмні* (336, 5). Әрбір адам өлімнің дәмін татады. *Татмақажлар ол тамуқ ічіндә савуқ сусун мәгәр қажнар суw татарлар* (123, 1). Тозақта салқын су татпайды, тек қайнап тұрған су татады.

Үстеу сөздердің қатары ескерткіш тілінде күшейткіш, мөлшер мағынасында кездеседі: *Аз* - аз. *Азқа шүкр қілмаса үкүшкә тақі қілмақаж* (137, 21). Азға риза болмаған көпке де риза болмайды; *Узуні өтүз аршун аз әксүк артуқ әрді* (39, 30). Ұзындығы отыз аршыннан аз да емес, көп те емес болды; *Азін-азін ... індүрді* (139, 7). Аз-аздан... төменге жіберді. *Тез* - тез. *Тез білгәјләр кім кім ол азқунлуқ ічіндә әрүр ачуқ* (986,17). Кімнің адасып жүргенін олар тез біледі.

Есімдік қатары: *Анда* - анда. *Қажу кіші анда суwічсә һәргіз суwсамақаж* (144, 12). Қай адам анда су ішсе, ешқашан шөлдемейді; *Ол ташқа тәгдіміз анда јатдіміз ол баліқ анда тірілді* (106, 32). Ол тасқа жақындағанда анда жаттық, сол балық анда тірілді. *Біз* - біз. *Біз бәрдіміз сәңә бізің үскүміздің үшкүргү* (24, 9). Біз саған

тапсырма бердік; *біздә абін* (34, 5). Бізден басқа. *Кім* - кім. *Сорділар бу ајәт кімнің шәнінә інді* (456, 7). Бұл өлең кімнің атына арналған деп сұрады олар. *Ол* - ол. *Мәгәр олоқ бар* (93,3). Тек қана ол бар. *Олар* - олар. *Оларні тіләрләр ду'а қілулар* (1396, 28). Оларды қалайды және түсінеді. *Сіз* - сіз. ...*көндүрүр сізні көні јолқа* (43, 1). Сізді дұрыс жолға бағыттайды. *Ағәр кәлсә сізгә фәсік тејү бір хабар...* (46, 1). Егер сізге қандай да бір жағымсыз хабар келсе... Сонымен қатар *ара*, *орта* көмекші есімдері: *бізің ара сәнлі ара* (216, 3) 'біз бен сенің арамьзда', *сән јігрәк білүрсән мән оқланларім арасінда нәтәк қілқумні* (396, 15) 'менің балаларымның арасында не істеу керектігін сен жақсы білесің', *ол јер ортасі турур* (526, 3) 'бұл жер ортасы', *сілк еліктеуіш сөзі: ағәр мәні бір адін сілкәсіз қамуқ андамім әтім сөнүкүмдің адрілур* (27, 18) 'егер мені сілкісең, барлық дене мүшелерім, етім сүйегімнен ажырайды', *соң шылауы: ол кім соң қаліб турур* (41, 3) 'ол соңынан тұрады', *анда соң* (746, 7), *андін соң* (966, 9) 'содан соң' кездеседі. Жазба жәдігер мен қазақ тіліне ортақ сөздер – адам өмірінде жиі қолданылған ежелгі сөздер. Олар ерте замандардан семантикалық өзгеріске түспей, бүгінге жеткен тарихтың куәгері, байырғы және мәңгі жас лексикалық бірліктер.

Жалпы түркі тілі мен қазақ тілінің лексика-семантикалық қарым-қатынасы өте тығыз байланыста дамыған. Әсіресе, қыпшақ тілдерінің маңдайалды қазақ тіліне тән, мағынасы да, тұлғасы да толық сәйкес келетін жоғарыдағы сөздердің әр түрлі жиілікте қолданылуы жазба ескерткіш тілін қазақ тілімен жақындастыра түседі. Мұндай қазақ тілімен ортақ лексикалық параллельдер – екі дәуір тілінің этногенетикалық, глоттогенетикалық тамырының төркіндес екенін көрсететін ақиқат деректер. Орта ғасырларда әр түрлі диалектілік белгілер болғанымен, негізінен біртұтас орта түркі тілі қалыптасқан. Бірақ экстралингвистикалық және интралингвистикалық құбылыстардың әсерінен бұл тілдің кейде оғыз варианты, кейде қыпшақ варианты бой көрсетіп тұрған. «Ортаазиялық тәпсір» жазба ескерткішінің тілін қазіргі қазақ тілімен фоно-морфо-семантикалық тұрғыдан салыстыра зерттеу жүргізсек, тіл тарихының көптеген мәселелеріне жауап беруге болады. Ал ескерткіш тіліндегі қазақ тілімен мағынасы да, тұлғасы да сәйкес келетін сөздер бұл жәдігерліктің тілін қыпшақ-оғыз аралас тілінде жазылған деп топшылауға дәлел болады.

Әдебиеттер

- 1 В.В.Бартольд. История культурной жизни Туркестана. – Л.,1927.
- 2 А.К.Боровков, Лексика Среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. – Москва, 1963.
- 3 Б.А.Ларин, История русского языка и общее языкознание. – Москва, 1977.
- 4 К.М.Мусаев, Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – Москва,1975.
- 5 Ахмедов. Б.А. Государство кочевых узбеков. – Москва, 1965
- 6 Әбилқасымов Б. Әбилғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. – Алматы: Арыс, 2001.

Әdebietter

- 1 V.V.Bartol'd. Istoriya kulturnoy zhizni Turkestana. – L.,1927.
- 2 A.K.Borovkov, Leksika Sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv. – Moskva, 1963.
- 3 B.A.Larin, Istoriya russkogo yazyka i obschee yazykoznanie. – Moskva, 1977.
- 4 K.M.Musaev, Leksika tyurkskih yazykov v sravnitel'nom osveschenii. – Moskva,1975.
- 5 Ahmedov. B.A. Gosudarstvo kochevyh uzbekov. – Moskva, 1965
- 6 Әбилқасымов В. Әбилғазы ханның «Түркі shezhiresi» және оның тілі. – Almaty: Arys, 2001.